

Η νεοελληνική «βορειομανία». Η ρήξη με το ρομαντικό παρελθόν

Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης*

Α'. Στο γύρισμα του αιώνα.

Η πιο δύσκολη δεκαπενταετία του ελληνισμού κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι από το 1897 έως το 1910. Οι επάλληλες χρεωκοπίες, οι αποτυχίες της πολιτικής και προπαντός η ήττα του 1897 έκαναν έκδηλη την ανάγκη μιας γενικής μετα ρύθμισης, που να στηρίζεται σε υγιείς δυνάμεις¹. Και όσον μεν αφορά στο πολιτικό πεδίο, η δεσπόζουσα τάση επιθυμούσε απαγκίστρωση από την αδιέξοδη πολιτική της Αυλής και τις φαυλοκρατικές πρακτικές του παλαιοκομματισμού. Το πρόβλημα του ελληνισμού εθεωρείτο και ήταν τότε η απουσία ηγέτη. Γι' αυτό, ο αρχικόνυμος Π.Χ. ισχυρίζεται πως επιλέγει να μεταφράσει το 1909 τον *Ηγεμόνα* του Μακιαβέλι, επειδή το έθνος περνούσε «πονηρές» ημέρες, με την ελπίδα «να δημιουργήσει τον παράκλητον, τον εντεταλμένον ηγεμόνα»². Το «επαναστατημένο ρεύμα» των αρχών του αιώνα αρνείται το πολιτικό παρόν και επιλέγει τις εκλεκτικές του συγγένειες³. Η επιθυμία για αλλαγή και ανασυγκρότηση βρήκε τον εκφραστή της στο πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Οπωσδήποτε, το φρόνημα της επανάστασης του 1909 «προανήγγειλαν» τα *Σατυρικά Γυμνάσματα* του Κωστή Παλαμά⁴. Ανάλογη υπήρξεν η κατάσταση στην νεοελληνική παιδεία και λογοτεχνία.

Β'. Η μετάφραση ως αποτύπωμα των τάσεων.

Ένας από τους καλύτερους αγωγούς αλλά και μάρτυρας των τάσεων αυτών είναι η μεταφρασμένη λογοτεχνία. Γι' αυτό, ενδεικτικό είναι και το γεγονός της έντονης υποτονικότητας στην μεταφραστική παραγωγή τα δύσκολα χρόνια 1901-1909. Μέσα σ' εννέα έτη είχαμε μόνον 155 μεταφρασμένες βιβλιογραφικές μονάδες⁵, δηλαδή 17,22 μονάδες κατά μέσον όρο, ενώ παλαιότερα (λ.χ. το 1883 και το 1888) είχαμε πάνω από 100 μονάδες μέσα στο ίδιο έτος⁶. Το ζητούμενο τώρα είναι ο αναπροσανατολισμός της νεοελληνικής λογοτεχνίας από την αναντίστοιχη με την ελληνική πραγματικότητα γαλλική «ρομαντζομανία» της προηγούμενης πεντηκονταετίας⁷. Οι τάσεις αυτές εκφράζονται καλύτερα από τους νέους και τα περιοδικά τους, που αποτυπώνουν συλλογικότερες εκδηλώσεις⁸, και δίνουν την δυνατότητα στον μελετητή να «επικοινωνεί με τα ίδια τα γεγονότα εν τω γίνεσθαι»⁹, αλλά και από το είδος των μεταφραζομένων έργων και τους προλόγους τους. Ο μεταφραστής μύθων του Κριλώφ Π.Α.Αξιώτης επισημαίνει, στο προλογικό του σημείωμα, πως «μόνον οι Έλληνες αγνοούμε τον έξοχον ποιητήν, ενώ μας

---

* Κωνσταντίνος Γ. Κασίνης, Καθηγητής της μεταβυζαντινής και νεώτερης ελληνικής φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τίτλος τελευταίου δημοσιεύματος: *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας*, ΙΘ'-Κ' αι. Αυτοτελείς εκδόσεις, τόμος Β' (1901-1950), Αθήνα, ΣΩΒ, 2013. Email: conkasin@phil.uoa.gr

¹ (Σβορώνος 1976, 110)

² (Π.Χ. 1900, ε', ζ', η')

³ (Αργυρίου 2000, 16)

⁴ (Αργυρίου 2000, 12)

⁵ (Κασίνης 2013α, 3-40)

⁶ (Κασίνης 2006, 461-478, 537-555)

⁷ Βλ. το πλήθος και την ποικιλία των αντιδράσεων στο: Κασίνης 2003γ, 67-70.

⁸ (Αργυρίου 2000, 16)

⁹ (Καράογλου 1996,11)

ελκύουσι τα δηλητηριώδη θέλγητρα του τυχόντος γάλλου λογογράφου»¹⁰. Είναι καιρός, γράφει ο Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, στον πρόλογο της μετάφρασης του *Βαραββά* της Μαρίας Κορέλλι (1900), «να επέλθη αντιπερισπασμός κατά της εκφυλιζούσης και διαφθειρούσης γαλλικής φιλολογίας, η οποία εκχειλίσασα από τας επιφυλλίδας ήρχισε τώρα να τρέχη ανά τας οδούς εις το σχήμα δεκαλέπτων φυλλαδίων· συστήνει στροφή προς την αγγλική λογοτεχνία, και συγκεκριμένα στην «πραγματικήν λεγομένην σχολήν»¹¹. Με αφορμή την αγγλικήν, επίσης, λογοτεχνία, ο Άγγελος Βλάχος θεωρεί «κέρδος σωτήριο» την έκδοση μεταφράσεων του Σαίξπηρ (1904) και ανάχωμα στο ρεύμα του «στιλπνού φορυτού της τετραηλιτισμένης γαλλικής μοιχολογίας», που εκμαυλίζει τους «φιλοκαίνους δραματοποιούς», γοητεύει «τας λίχνους ορέξεις του πλήθους» και φθείρει «την άβαθρον καλαισθησίαν αναγνωστών και θεατών»¹². Παρόμοια γράφει, έναν χρόνο αργότερα, και ο Νικόλαος Λάσκαρης για τα έργα του Τολστόη και του Τουργκένιεφ, *Το Κράτος του ζόφου* και το *Ξένο ψωμί*, αντίστοιχα, ότι «εκθύμως [τα] εχειροκροτήσαμεν παρασταθέντα από της ημετέρας σκηνης [...], κεκορεσμένοι από την γαλλικήν φαρσολογία»¹³.

Πρώτη στοχευμένη ρωγμή στην γλωσσική και πολιτισμική γαλλοκρατία, πέραν των σφοδρών αντιδράσεων για την χαμηλή ποιότητα και την εκμαυλιστική θεματολογία του μεταφρασμένου γαλλικού μυθιστορήματος¹⁴, υπήρξεν ο *Οικονόμιος Μεταφραστικός Αγών* (1870-1880), για τον οποίο η γαλλική λογοτεχνία αποτελούσε περιοχή φευκτέα¹⁵. Μεταφραστικός αγώνας μέσα στην συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, κατά την οποία ο ρομαντισμός βρίσκεται στην δύση του, «σημαίνει υποψιασμένη παρέμβαση στο φιλολογικό γίνεσθαι», με σκοπό την στροφή προς το ποιοτικό έργο και την απαιτητική μετάφραση, και τον «εντάσσει μέσα στο σύνδρομο των όρων που οδήγησαν στην προσγείωση και στην ανανέωση του 1880»¹⁶. Η γαλλική πολιτισμική κυριαρχία άντεξε στην Ελλάδα άλλα δέκα περίπου χρόνια, παρ' όλο το «αντιρωμαντικό στάσιμο του ποιητικού χορού»¹⁷, που διεπίστωσε ο Παλαμάς κατά την περίοδο αυτή, και τα βέλη τακτικών και ελεύθερων σκοπευτών¹⁸.

Γ'. Η στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες.

Η μεταφρασμένη από τα γαλλικά λογοτεχνία σημειώνει ραγδαία πτώση στα μέσα της δεκαετίας του 1890 και συνεχίζεται στο γύρισμα του αιώνα· η «νεοελληνική παιδεία δέχεται πλέον άλλες ριπές»¹⁹. Συγκεκριμένα, την δεκαετία 1881-1890 έχουμε 617 μεταφρασμένες από τα γαλλικά στα ελληνικά βιβλιογραφικές μονάδες, ενώ την επόμενη δεκαετία 1891-1900 μόνον 300, δηλαδή, λιγότερες από το 50%²⁰. Στον παρακάτω πίνακα για τα έτη 1891-1950 η γαλλική ως γλώσσα-πηγή βαίνει συνεχώς μειούμενη, σε σχέση με την αγγλική, γερμανική, ρωσική και σκανδιναβική, που ακολουθούν ανιούσα κλίμακα. Οι μεταφράσεις από άλλες γλώσσες δεν σημειώνονται:

¹⁰ (Αξιότης 1892, 13)

¹¹ (Φραγκούδης 1900, γ, ε')

¹² (Βλάχος 1904, 5)

¹³ (Λάσκαρης 1905, 3)

¹⁴ (Κασίνης 2003γ, 67-70)

¹⁵ (Κασίνης 2003α, 119)

¹⁶ (Κασίνης 2003α, 119, 121)

¹⁷ (Παλαμάς 1934, 511-518)

¹⁸ Υπνοώ, κυρίως, τον Χουρμούζη 1882 = 999, 128-131, 211-215, 219-279.

¹⁹ (Κασίνης 2003δ, 31)

²⁰ (Κασίνης 2006, κβ')

ΕΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΓΑΛΛΙΚΗ	ΑΓΓΛΙΚΗ	ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ	ΡΩΣΙΚΗ	ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΑ
1891	67	57	1	0	0	0
1892	52	42	3	1	1	1
1893	61	51	4	4	1	0
1894	35	27	4	0	0	0
1895	34	21	4	1	2	0
1896	39	26	7	0	0	0
1897	20	15	4	0	0	0
1898	31	22	1	2	1	0
1899	30	17	1	3	2	0
1900	49	34	4	2	1	1
1901	13	5	3	1	1	0
1902	11	6	1	1	0	1
1903	43	27	4	3	2	0
1904	9	6	2	1	0	0
1905	25	7	10	1	3	0
1906	14	12	0	0	0	0
1907	7	2	1	2	0	0
1908	15	8	3	1	0	0
1909	18	2	3	3	2	0
1910	29	19	6	2	1	0
1911	27	12	6	1	2	1
1912	28	12	5	0	5	1
1913	20	7	7	3	0	0
1914	17	5	7	1	1	1
1915	29	10	10	0	2	5
1916	53	20	13	6	1	7
1917	38	13	7	4	7	4
1918	8	1	1	2	1	0
1919	34	10	7	2	5	7
1920	35	9	10	7	5	2
1921	108	43	6	10	16	11
1922	96	42	14	6	19	3
1923	89	47	8	8	12	5
1924	144	62	30	11	24	10
1925	114	63	12	13	12	6
1926	55	23	6	2	10	5
1927	54	20	9	7	11	0
1928	30	9	5	2	5	2
1929	35	9	9	1	8	1
1930	63	13	23	7	7	5
1931	36	13	11	3	4	2
1932	40	18	10	6	0	1
1933	32	11	12	2	5	0
1934	50	20	8	6	8	0
1935	40	18	5	3	6	2
1936	20	9	3	2	1	0
1937	13	2	2	3	2	0
1938	22	5	9	1	3	1
1939	30	4	5	6	8	3
1940	25	6	11	0	3	1
1941	15	4	2	0	7	1
1942	8	4	2	1	0	1
1943	60	19	16	3	10	4
1944	74	14	26	9	9	11
1945	62	5	20	9	14	0
1946	65	11	24	4	10	1
1947	43	24	11	3	3	1
1948	63	19	28	9	2	0
1949	74	18	35	12	4	0
1950	68	27	23	11	3	0

ΠΙΝ. 1.

Οι τάσεις που διαμορφώνονται με βάση τα στοιχεία του πίνακα αυτού είναι οι ακόλουθες. Η γαλλική πέφτει για πρώτη φορά κάτω από το 50% της συνολικής

μεταφραστικής παραγωγής το 1901, πράγμα που επαναλαμβάνεται και τα έτη 1905, 1907, 1909. Από το 1911 έως το 1950 γίνεται μόνιμη κατάσταση, εκτός ολίγων εξαιρέσεων. Ισχυρότερο πλήγμα αποτελεί η απώλεια της πρώτης θέσης της γαλλικής με την υπερκέρασή της από την αγγλική το 1905, πράγμα που θα επαναληφθεί τα έτη 1909, 1914, 1920, 1930, 1933, θα ισχυροποιηθεί από το 1937 και θα εδραιωθεί από το 1944 κ' έπειτα. Η τάση προς τις βόρειες λογοτεχνίες αρχίζει από το 1894 και κορυφώνεται από το 1915 και ύστερα. Μάλιστα σε μερικά έτη (1917-1920, 1929, 1937, 1939, 1941, 1944, 1945) οι βόρειες λογοτεχνίες ξεπερνούν σε μονάδες και την γαλλική και την αγγλική λογοτεχνία. Συνολικότερα, οι τάσεις αποτυπώνονται στον ακόλουθο συγκριτικό πίνακα ανάμεσα στον 19^ο και το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα²¹:

ΓΛΩΣΣΑ	19 ^{ος} αι.	1901-1950
ΓΑΛΛΙΚΗ	64,94	37,05
ΑΓΓΛΙΚΗ	9,42	23,52
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ	7,46	9,50
ΡΩΣΙΚΗ	0,43	12,79
ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΑ	0,12	4,73

ΠΙΝ. 2.

Ανάλογη είναι η εικόνα και στους δημιουργούς. Κατά τον 19^ο αιώνα, μεταξύ των πρώτων 20 δημιουργών όλοι ήσαν Γάλλοι πλην του Walter Scott²². Την πρώτη πενηκονταετία του 20^{ου} αιώνα έχουμε ριζικές αλλαγές: στους 21 πρώτους έχουμε 9 Γάλλους, 4 Ρώσους, 2 Άγγλους, 2 Γερμανούς, 2 Νορβηγούς, 1 Αμερικανό και 1 Πολωνό. Και από αυτά τα στοιχεία φαίνεται η απαγκίστρωση από την γαλλική γλώσσα και η εισβολή των βορείων λογοτεχνιών²³, παρ'όλο που μερικοί εξακολουθούν να πιστεύουν, και στην αρχή ακόμα της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα, ότι το ελληνικό κοινό αποστρέφεται το «αληθινό βιβλίο» που «παράγει καλλιτεχνική συγκίνηση», με αποτέλεσμα το ευτελές μυθιστόρημα, που έχει κατακλύσει την αγορά, να «θάλπει τις ρομαντικές τάσεις των αναγνωστών - και προ πάντων των αναγνωστριών - του και [να] τους μπάξει σε κόσμο χιμαιρικών ονείρων και αηδών ρεμβασμών»²⁴. Είναι γεγονός, βέβαια, πως η αλλαγή δεν έγινε από την μια στιγμή στην άλλη. Ήδη, κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, αποτυπώνεται η τάση για ρήξη με το ρομαντικό παρελθόν και η αναζήτηση έργων με ρεαλιστικές προσγειώσεις. Το ίδιο συμβαίνει και στο θέατρο: μέσα στην δεκαετία αρχίζουν να παρουσιάζονται έργα του ρεαλιστικού θεάτρου των Γκόγκολ, Τολστόη, Σούντερμαν, Ίψεν, Ζολά, Τσέχωφ, Μπίρνσον, Χάουπτμαν²⁵. Η υποχώρηση της γαλλικής λογοτεχνίας ήταν μεγάλη και δεν ήταν μόνον αριθμητική: η αλλαγή ήταν κυρίως ποιοτική, διότι εξακολουθούσε μεν να μεταφράζεται γαλλική λογοτεχνία, αλλά η λογοτεχνία αυτή αποτυπώνει ως επί το πλείστον την πραγματικότητα. Τα μεταφραζόμενα έργα στοιχίζονται με τις κυρίαρχες τάσεις της περιόδου, που πυκνώνουν κατά τον μεσοπόλεμο (1919-1938). Στα είκοσι αυτά χρόνια παράγονται 1.110 βιβλιογραφικές μονάδες από το σύνολο των 2.283 της πενηκονταετίας, που σημαίνει το 48,62%²⁶. Έτσι, επιλέγονται έργα που εκφράζουν τις

²¹ (Κασίνης 2013α, ιθ'-κ')

²² (Κασίνης 2006, κθ')

²³ (Κασίνης 2013α, κε'-κς')

²⁴ (Χαριτάκης 1912, 4)

²⁵ (Παπανδρέου 1983, 22, 129)

²⁶ (Κασίνης 2013α, ιε'-ις')

δεσπόζουσες ροπές της περιόδου, που είναι ο ρεαλισμός και ο νατουραλισμός (Flaubert²⁷, Zola, Balzac, Renan, Maupassant, France, Gautier, Richerpin, Bourget, Barbusse, Gide, Musset, Stendhal, Daudet, Mallarmé, Maria Corelli, Blasco Ibañez, Durand Alexanian, Tchekhov, Korolenko. Arcybašev, Dostoevskij, Gorkij), ο αντιμιλιταρισμός (Stilgebauer, A. Latzko, E.M.Remark, R. Dorgelès, S. Persky), οι κοινωνικές ελευθερίες και η ισότητα (M. Niccodemi, M. Olivier, Galsworthy, Oppenheim), οι σοσιαλιστικές ιδέες (H.G.Wells, Gorkij, Sudermann, Juhani Aho), η γυναικεία χειραφέτηση (Maria Corelli), ο επαναστατικός ριζοσπαστισμός (J. Richerpin), ο σκεπτικισμός (A. France), οι φιλοσοφικές ιδέες (José Echegaray), ο υπερανθρωπισμός (Nietzsche, D' Annunzio), ο μηδενισμός (Gončarov), κ.ά. Άνθησαν ακόμα το ψυχολογικό μυθιστόρημα (Dostoevskij, Lermontov, Andrejev, V. Cherbuliez, Vicki Baum), το φανταστικό (H.G.Wells, Andrejev), το αποικιοκρατικό (R. Kipling), αλλά και ο συμβολισμός (Baudelaire, Moréas, Laforgue, Valéry, Ahmet Haşim) και ο νεορωμαντισμός (Gautier, A. Belyj). Κοντά σε αυτά εξακολούθησαν να μεταφράζονται και παλαιότεροι κλασικοί συγγραφείς, όπως οι Dante, Boccaccio, Shakespeare, Cervantes, Calderón, Swift, Foscolo, Goethe, Leopardi, Poe, αλλά και έργα από τις ανατολικές και βαλκανικές φιλολογίες. Αξιοσημείωτο, επίσης, γεγονός της περιόδου είναι η μετάφραση πολλών δραματικών έργων²⁸, κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα, στο πλαίσιο της εκδοτικής δραστηριότητας του Φέξη, με την σειρά της «Θεατρικής Βιβλιοθήκης» και επιμελητή τον ιστορικό του νεοελληνικού θεάτρου Νικ. Ι. Λάσκαρη, και αρκετές κωμωδίες στην σειρά της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» σε μετάφραση Άγγελου Βλάχου²⁹. Σημαντικό γεγονός, επίσης, είναι και η κυκλοφορία και η επανακυκλοφορία πολλών μεταφράσεων έργων του Σαίξπηρ κατά την πρώτη πεντηκονταετία του αιώνα, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται ως ο πλέον μεταφρασμένος δημιουργός της περιόδου³⁰.

Η θεματολογία της μεταφρασμένης λογοτεχνίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι παρμένη από την σύγχρονη πραγματικότητα: απογοήτευση, αλητεία, πείνα, απόγνωση, άγονα συναισθήματα³¹. Τα θέματα αυτά σημειώνουν έξαρση κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου και συγκεκριμένα στα χρόνια 1919-1931, αν και θα έλεγα ότι το προανάκρουσμα του συνδρόμου εμφανίζεται τουλάχιστον από το 1903 και το 1912, οπότε πυκνώνουν οι μεταφράσεις έργων από την ρωσική, την γερμανική και την σκανδιναβική λογοτεχνία. «Το άθροισμα των ποσοστών της μεταφρασμένης από την ρωσική, την γερμανική και τις σκανδιναβικές γλώσσες λογοτεχνίας, είναι 27,02%. Δηλαδή το 1/4 και πλέον του συνόλου της μεταφρασμένης λογοτεχνίας κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 20^{ου} αιώνα προέρχεται από τις βόρειες γλώσσες, πράγμα που σηματοδοτεί σαφή στροφή της νεοελληνικής προς άλλες γλώσσες και πολιτισμούς, με άλλη θεματολογία και άλλα αίτια και αιτιατά»³². Η γαλλική σημειώνει ραγδαία πτώση από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 και

---

²⁷ Ο Γουστάβος Φλωμπέρ είναι ο πρώτος, από χρονολογική άποψη, «αντιπρόσωπος της ρεαλιστικής σχολής στην Γαλλία», που προετοίμασε τον δρόμο στον Μωπασάν, τον Ζολά και τον Μιρμπώ έως τον Φράνς: (Κουκούλας 1919, 6). Εκείνος συγχώνευσε στο μυθιστόρημα τον ρομαντισμό, «που ζωγραφίζει διά των λέξεων», με το «πνεύμα της ιστορικής ερευνής»: (Πρασσάς 1921, 5')

²⁸ Αναφέρω ενδεικτικά ονόματα μερικών δημιουργών: Al. Bisson, Th. Brandon, Calderón, Fr. Coppée, Gormon & Grangé, B. Daubigny, D' Ennery, Feydeau, Giacosa, Goldoni, Ibsen, E.Labiche & A. Duru, H. Levedeau, Molière, G. Rovetta, V. Sardu, V. Sejour, H. Sudermann, κ.ά.

²⁹ Πρόκειται κυρίως για μεταφράσεις έργων των Ém. Augier, Th. Barrière, E. Capendu, Ém. de Girardin, Eug. Labiche, Éd. Martin: (Κασίνης 2013, 27,29)

³⁰ (Κασίνης 2013α, κς')

³¹ (Κασίνης 2003δ, 32)

³² (Κασίνης 2006, 23)

συνεχίζεται στο γύρισμα του αιώνα. Σε αυτό συνετέλεσαν κυρίως οι γενικότεροι ιστορικοί όροι που προσγείωσαν την ελληνική ζωή³³. Έτσι, από την απόλυτη κυριαρχία της κατά τον 19^ο αιώνα (64,94%) πέφτει στο 37,05%. Η αγγλική υπερδιπλασιάζει τα ποσοστά της: από το 9,42% φθάνει στο 23,52% με δυναμική υπερκέραση. Η ιταλική υποχωρεί από το 13,56% στο 5,86%. Αντίθετα, η γερμανική αυξάνει τα ποσοστά της από 7,46% στο 9,50%. Οι εντυπωσιακότερες, όμως, αλλαγές παρατηρούνται στις μεταφράσεις από τα ρωσικά που αυξάνονται από 0,43 σε 12,79 και στα σκανδιναβικά που αυξάνονται από 0,12 σε 4,73, δηλαδή συνολικά 17,52, που εγγίζει το 1/5 του συνόλου. Οι νέοι αντιδρούν στην γαλλική παιδεία και στρέφονται προς τον βορρά, για να γνωρίσουν «την αληθινή ζωή» η στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες ονομάστηκε βορειο-μανία³⁴. Τον όρο χρησιμοποίησε για πρώτη φορά, με διάθεση ελεγκτική, ο Γεώργιος Τσοκόπουλος στο περ. *Ολύμπια* (5, 9 Δεκεμβρίου 1895), με αφορμή το θεατρικό έργο του Ξενόπουλου *Ο Τρίτος*, εκφράζοντας, με τον τρόπο αυτόν, την λύπη του επειδή οι νέοι παρασύρονται από το συρμό της «βορειομανίας», της οποίας «θύματα κλαίωμεν τόσους και τόσους διακεκριμένους εργάτας των γραμμάτων»³⁵. Πρόγονος του όρου πρέπει να θεωρηθεί η λέξη *βορρομανία*, που χρησιμοποιήθηκε δύο χρόνια πριν (1893) από τον Ξενόπουλο ως μετάφραση της γαλλικής λέξης *nordmanie*, «της καταλαβούσης τους εν Παρισίοις από δέκα ετών υπέρ του Ίψεν»³⁶. Αντίθετα με τον μέτριο κριτικό Τσοκόπουλο, σοβαρότεροι λόγιοι, με γνώμη βαρύνουσα, όπως ο Παλαμάς, θεώρησαν την εξοικείωση με τις βόρειες λογοτεχνίες όχι μόνον απαραίτητες αλλά ευτύχημα και ευλογία για την νεοελληνική λογοτεχνία³⁷. Οι τάσεις αυτές απεικονίζονται στα περισσότερα περιοδικά της περιόδου, κυρίως, όμως, στην *Τέχνη*, τον *Διώνυσο*, το *Περιοδικόν μας*, κ.ά., με πρωτεργάτες τον Γιάννη Καμπύση, τον Δημήτριο και τον Κώστα Χατζόπουλο. Συνειδητός δέκτης των κυοφορούμενων αλλαγών και ρέκτης αποτελεσματικός του αναπροσανατολισμού προς τις βόρειες λογοτεχνίες υπήρξε, βέβαια, ο Γιάννης Καμπύσης³⁸, ο οποίος θεωρούσε την στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες ως εισαγωγή νέου και υγιέστερου πνεύματος στην νεοελληνική λογοτεχνία. Πίστευε πως δεν ήταν ασήμαντη προσφορά το ότι «έσπρωξε λίγο το Γερμανισμό κοντά στο Γαλλισμό»³⁹, όπως γράφει στον φίλο του Κώστα Χατζόπουλο στις 6 Μαΐου 1899. Το ότι υπάρχει «κάποια μερίδα, όσο και λίγη, που θα δεχτεί την υποβολή τους - γράφει στον πρόλογο της μετάφρασης των *Διονύσου Διθυράμβων* του Νίτσε - το θεωρούσε ως ελπίδα που μας χαμογελάει για το μέλλον της τώρα δυστυχημένης μας πατρίδας»⁴⁰. Στην στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες και πολιτισμούς ο Καμπύσης υπήρξε πρωτοπόρος, με τον ενθουσιασμό και το παράδειγμα του προς άλλους (όπως οι Χατζόπουλοι, και αργότερα ο Θεοτόκης και ο Καζαντζάκης), αλλά κυρίως με τις μελέτες του για σπουδαίες φυσιογνωμίες του γερμανικού πνεύματος (Hauptmann, Goethe, Nietzsche, Sudermann) και της σκανδιναβικής φιλολογίας (Ibsen, Strindberg, Jacobsen)⁴¹. Ενδεικτικό της αλλαγής των καιρών είναι η ιεραρχική κατάταξη των γλωσσών-πηγών στην εκδοτική δραστηριότητα: λ.χ. ο Εκδοτικός Οίκος Σιδέρη, εγκαινιάζοντας την σειρά «Διεθνής Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη»,

³³ (Κασίνης 2003δ, 23)

³⁴ (Κασίνης 2013α, κ'-κα')

³⁵ Βλ. το απόσπασμα στον Παλαμά 1895, 374· πρβ. Παπανδρέου 1983, 91.

³⁶ (Κουμανούδης 1900)

³⁷ (Παλαμάς 1895, 375)

³⁸ Κασίνης 2003β, 241, 238)

³⁹ (Καμπύσης 1972, 598· πρβ. Κασίνης 2003β, 238)

⁴⁰ (Καμπύσης 1903, 3)

⁴¹ (Κασίνης 2003β, 240)

αναγγέλλει ότι θα παρουσιάζονται σε αυτήν μετα- φρασμένα τα ωραιότερα έργα από την «σύγχρονη ρωσική, γερμανική, γαλλική λογοτεχνία»⁴². η γαλλική περιορίζεται στην τρίτη θέση, πράγμα αδιανόητο για τον 19^ο αιώνα. Και όσον μεν αφορά στην γερμανική γλώσσα και πολιτισμό, ναι μεν έδωσε ισχυρή ώθηση προς αυτήν ο Καμπύσης και ο κύκλος των αναφερθέντων περιοδικών, αλλά η γερμανική ως γλώσσα-πηγή είχε ισχυρή παρουσία και κατά τον 19^ο αιώνα με ποσοστό 7,46% επί του συνόλου, η δε αύξηση στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} σε 9,50% δεν ήταν εντυπωσιακή. Το γεγονός της περιόδου είναι οι πυκνές εκδόσεις έργων από την ρωσική και την σκανδιναβική λογοτεχνία, για τις οποίες υπήρξε προετοιμασία και ωρίμανση, πριν φτάσουμε στην ισχυρή παρουσία τους από το 1915, που κορυφώνεται στον μεσοπόλεμο. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 διαπιστώνεται πως η νεοελληνική φιλολογία είναι «ενδεστάτη εις μεταφράσεις Ρωσικών έργων», γι' αυτό η σχετική γνώση των νεωτέρων Ελλήνων είναι «ελαχίστη»⁴³. Έτσι, σκοπός της μετάφρασης ρωσικών διηγημάτων, γράφει ο Παύλος Λέφας το 1903, είναι «να γνωρίση τω ελληνικώ κοινώ» τους συγγραφείς αυτούς και «δια των προϊόντων της ποιητικής αυτών φαντασίας και αριστοτεχνικής απεικόνισεως να χαρακτηρίση την κρατούσαν φιλολογικήν κίνησιν»⁴⁴. Ο Λέφας επιμένει, και στον πρόλογο του δευτέρου τόμου της μετάφρασης ρωσικών διηγημάτων, πως η εξελληνισή «χαρακτηριστικών έργων» της ρωσικής φιλολογίας πιθανόν να έχει «καλόν αποτέλεσμα διά τε τους αναγινώσκοντας και τους γράφοντας», όπως συνέβη «τοίς πεφωτισμένοις λαοίς της Εσπερίας», στους οποίους η ρωσική φιλολογία «εχρησίμευσεν εν πολλοίς αείποτε πρότυπον μιμήσεως»⁴⁵. Επιμένουν, λοιπόν, οι Έλληνες ρωσογνώστες μεταφραστές πως η ρωσική λογοτεχνία είναι ελάχιστα γνωστή στην Ελλάδα και μάλιστα από γαλλικές μεταφράσεις. Κτυπούν το γαλλικό μυθιστόρημα και τις «φάμπρικες του συστήματος Πονσόν-ντε-Τεράγι», που «ναρκώνουν το πνεύμα και καταφέρουν το coup de grâce στις παρα- παίουσες διάνοιες» αντιπροτείνουν το ρωσικό, το νορβηγικό και το αγγλικό μυθιστόρημα, που «παράγει σε αρμονικό συνταίριασμα η σκέψη και η φιλοσοφική παρατήρηση» του Γκόγκολ, του Χάμσον, του Ντίκενς, του Κίπλιγκ, του Στη- βενσον⁴⁶. Έκτοτε η ρωσική λογοτεχνία μεταφράσθηκε και αγαπήθηκε πολύ στην Ελλάδα. Κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 20^{ου} αιώνα, με αιχμή τον μεσοπόλεμο, μεταφράσθηκαν 50 περίπου Ρώσοι συγγραφείς. «Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση της ρωσικής λογοτεχνίας είναι ότι, ενώ μερικοί από τους 50 [περίπου] Ρώσους λογοτέχνες που βιβλιογραφούνται εδώ είναι συγγραφείς του 19^{ου} ή του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, μεταφράζονται σε αυτήν την έκταση για πρώτη φορά τώρα [...]. Μετα- φράζονται *τώρα* (1901-1950) και όχι *τότε* (19^{ος} αι.), διότι οι κοινωνικές συνθήκες και γενικότερα οι όροι της πρόσληψης της θεματολογίας και των τρόπων των μετα- φρασθέντων κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 20^{ου} αιώνα ήσαν ευνοϊκοί»⁴⁷. Έτσι, με την μετάφραση μεγάλου αριθμού λογοτεχνικών έργων έγιναν οικεία στην ελληνική γλώσσα και πολιτισμό-στόχο ιδέες, ρεύματα και τρόποι της ρωσικής λογοτεχνίας, όπως, η ψυχολογική ανάλυση των ηρώων⁴⁸, ο εσωτερικός ψυχολογικός ατομισμός⁴⁹, ο φανταστικός πραγματισμός⁵⁰, ο ρεαλιστικός μυστικισμός⁵¹, ο νατου-

⁴² (Βογαζλής 1918, 6)

⁴³ (Παγανέλης 1895, 3)

⁴⁴ (Λέφας 1903, 3)

⁴⁵ (Λέφας 1905, 6)

⁴⁶ (Χαριτάκης 1912, 2)

⁴⁷ (Κασίνης 2013α, κγ'-κη')

⁴⁸ (Φιλύρας 1917, 9, πρβ. Σαραντίδη 1928, 4)

⁴⁹ (Αγιάσσοι 1925, 23)

ραλισμός⁵², ο ρεαλισμός⁵³, ο συμβολισμός⁵⁴, ο αλληγορισμός⁵⁵, ο μηδενισμός⁵⁶, κ.ά. Μερικοί αριστεροί λόγιοι ισχυρίζονται στα πρώτα έτη του μεσοπολέμου (1922), αλλ' ακόμα και στην τελευταία πενταετία του (1934) πως η νεοελληνική λογοτεχνία «δεν πήρε μυρουδιά απ' ό,τι γίνεται γύρω της», ενώ η ρωσική δίνει «τιτανικόν αγώνα», για να φέρει στον κόσμο «τη βασιλεία της Αλήθειας και της Δικαιοσύνης»⁵⁷, ή ναι μεν, λένε άλλοι χωρίς ιδεολογικά ελατήρια, «η ρωσική φιλολογία [...] είναι η πιο αγαπητή στο ελληνικό κοινό – μα συγχρόνως και η πιο άγνωστη»⁵⁸. Όμως, τα στοιχεία διαψεύδουν τις παρατηρήσεις αυτές, διότι η μετάφραση της ρωσικής λογοτεχνίας, κλασικής, σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής, είναι πυκνή κατά τον μεσοπόλεμο αλλά και μετά τον πόλεμο. Όπως και να έχει το πράγμα, το κλασικό ρωσικό μυθιστόρημα που συνδυάζει την τέχνη της αναπαράστασης και της ψυχολογικής ανάλυσης⁵⁹, με την «τόσο πλατειά εξάπλωση και εξέλιξη πρέπει να θεωρηθή σαν το σημαντικότερο λογοτεχνικό γεγονός του εικοστού αιώνας»⁶⁰, διότι, σημειώνουν κριτικοί της εποχής, ολόκληρη η «σημερινή» διανόηση είναι επηρεασμένη από το κλασικό ρωσικό μυθιστόρημα.

Οι ίδιες κοινωνικές και ιδεολογικές ανάγκες συνετέλεσαν και στην μετάφραση πολλών έργων της σκανδιναβικής λογοτεχνίας. Από τους 18 Σκανδιναβούς λογοτέχνες ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις των Νορβηγών συγγραφέων Henrik Ibsen (1828-1906) και Knut Hamsun (1859-1952)⁶¹. Του Ίψεν μεταφράστηκαν 16 θεατρικά έργα σε 31 βιβλιογραφικές μονάδες, ενώ του Χάμσουν μεταφράστηκαν 17 έργα σε 28 μονάδες· μερικά από τα έργα αυτά μεταφράστηκαν από περισσότερους του ενός μεταφραστές. Στην πρώτη περίπτωση, μεταξύ των μεταφραστών κυριαρχούν τα ονόματα του Λέοντος Κουκούλα και του Βάσου Δασκαλάκη, ενώ στην δεύτερη ο Δασκαλάκης θεωρείται ο πραγματικός εισηγητής του Χάμσουν στην Ελλάδα με την μετάφραση των 12 από τα 17 έργα του⁶². Αυτοτελώς εκδεδομένες μεταφράσεις σκανδιναβικών έργων έχουμε σποραδικά από το 1873 με τα *Παραμύθια Δανικά* του Andersen, που μετέφρασεν ο Δημήτριος Βικέλας⁶³, το 1880 με την ανώνυμη μετάφραση «εκ του αγγλικού» *Απολόγων*⁶⁴ του Andersen, το 1883 *Διηγήματα* του Andersen σε μετάφραση Αριστοτέλη Κουρτίδη⁶⁵, το 1884 επηυξημένη επανέκδοση των *Παραμυθιών Δανικών* που μετέφρασεν ο Βικέλας⁶⁶, το 1892 με την μετάφραση του μονόπρακτου δράματος του Δανού συγγραφέα Henrik Eric *Η θυγάτηρ του βασιλέως*⁶⁷, το 1901 με την μετάφραση του έργου του Νορβηγού συγγραφέα Fr. Nansen, *Προς τον Πόλον*⁶⁸, το

⁵⁰ (Ευαγγελάτος 1929, 10)

⁵¹ (Κολακλίδης 1945, 13)

⁵² (Ζερβός 1930, 19-20)

⁵³ (Λυκιαρδόπουλος 1926, 5· πρβ. Σερ. 1930, 14-15)

⁵⁴ (Persky 1923, 5· πρβ. Μπέλιϊ 1933, Κολακλίδης 1945, 13)

⁵⁵ (Λέφας 1924, 4)

⁵⁶ (Χεκίμογλου 1924, 3)

⁵⁷ (Παρορίτης 1922, 12)

⁵⁸ (Τσουκαλάς 1934, 3)

⁵⁹ (Πικρός 1921, 12)

⁶⁰ (Νίκβας 1933, 6)

⁶¹ (Κασίνης 2013α, κη')

⁶² (Κασίνης 2013α, κη')

⁶³ (Κασίνης 2006, 323)

⁶⁴ (Κασίνης 2006, 421)

⁶⁵ (Κασίνης 2006, 461)

⁶⁶ (Κασίνης 2006, 479)

⁶⁷ (Κασίνης 2006, 599)

⁶⁸ (Κασίνης 2013α, 4)

1903 με την μετάφραση του έργου του Ίψεν, *Το σπίτι της κούκλας* από τον Μιχ. Γιαννουκάκη⁶⁹, αλλά από το 1912 κ' εξής πολλές μεταφράσεις, που πυκνώνουν από το 1915 και κορυφώνονται στον μεσοπόλεμο. Το έργο του Ίψεν μεταφράζεται και παριστάνεται από το 1894⁷⁰, γιατί θεωρείται ως «αγών λυτρώσεως»⁷¹, ενώ το έργο του Χάμσουν για την «δύναμιν της ψυχολογικής αναλύσεως»⁷² και της δυνατότητας να ερμηνεύσει τόσον έντονα «την εποχήν μας, μιαν εποχή μπλαζεϊσμού, μιαν εποχή έκρυθμη»⁷³. Από την σουηδική λογοτεχνία οι μεταφραστές ξεχωρίζουν τον Αύγουστο Strindberg⁷⁴ (1849-1912) και τον Γουστάβο Geijerstam⁷⁵ (1858-1909) για την ψυχαναλυτική δύναμη, την αυστηρή παρατήρηση και την ρεαλιστική περιγραφή.

Δ'. Επιλογικά.

Η ραγδαία υποχώρηση της πολιτισμικής γαλλοκρατίας, που παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1890, οφείλεται στην δραματική αλλαγή των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών όρων της περιόδου. Αυτής της αιτιολογίας αιτιατό είναι και η στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες, η οποία θα ενταθεί από το 1915 με την μετάφραση ενός έργου του Geijerstam⁷⁶ και τριών δραμάτων του Ίψεν⁷⁷. Η πιο εντυπωσιακή περίπτωση είναι η ορμητική εισβολή του Χάμσουν στην νεοελληνική λογοτεχνία από το 1916, ο οποίος θα κυριαρχήσει για μια εικοσαετία⁷⁸. Η διάχυτη αυτή τάση, που για 15-20 χρόνια θα λάβει την μορφή της «βορειομανίας», ήταν αισθητή στους συγχρόνους, αλλά δεν έμεινε απαρατήρητη και από τους μελετητές του μεσοπολέμου. Σημάδια υποχώρησης του φαινομένου παρατηρούνται από το 1932, κυρίως όσον αφορά στην σκανδιναβική λογοτεχνία, ενώ το ενδιαφέρον για την ρωσική συντηρείται και ανανεώνεται κατά και μετά τον πόλεμο ένεκα των πολιτικών αλλαγών και των νέων ιδεολογιών.

Καταλήγω: Η έντονη αυτή στροφή προς τις βόρειες λογοτεχνίες (κυρίως την σκανδιναβική και την ρωσική) και η ρήξη με το ρομαντικό παρελθόν τ ώ ρ α παρουσιάζεται για πρώτη φορά με στοιχεία μετρητά.

Βιβλιογραφία

Αγιάσσοι, Γώγος [= Παπαμιχαήλ Γρηγόριος]: «Εισαγωγή» στο: Μ. Λέρμοντοφ (Μ. Lermontof), *Ο Δαίμονας*, μετάφρασις και εισαγωγή Γώγου Αγιάσσου, έκδοσις δευτέρα, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1925: 7-24.

⁶⁹ (Κασίνης 2013α, 13)

⁷⁰ Ο Ίψεν παρουσιάστηκε στην νεοελληνική σκηνή για πρώτη φορά το 1894 με τους *Βρυκόλακες* σε μετάφραση του Μιχ. Γιαννουκάκη· από τότε, όμως, και ύστερα έπαιξε σημαντικό ρόλο στις αισθητικές και ιδεολογικές ζυμώσεις των αρχών του αιώνα, ώστε από μερικούς, όπως ο Παλαμάς και ο Ξενόπουλος, να θεωρείται κέρδος για την νεοελληνική παιδεία, ενώ από άλλους, όπως ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης, να ψέγεται η έντονη πρόσληψή του ως «ιμπεριερισμός» (Παπανδρέου 1983, 63, 93, 137).

⁷¹ (Κουκούλας 1921, 6)

⁷² (Δασκαλάκης 1921, 5)

⁷³ (Κουκούλας 1919β, ζ')

⁷⁴ (Hamsun 1922, 40, Χρυσάφης 1930, 8)

⁷⁵ (Κουκούλας 1919γ, 4, Χρυσάφης 1921, 5, Χρυσάφης 1930, 5)

⁷⁶ Είναι το μυθιστόρημα *Το βιβλίο του μικρού αδελφού* σε μετάφραση του Κώστα Χατζόπουλου (Κασίνης 2013α, 68).

⁷⁷ Πρόκειται για τα έργα *Ο αρχιτέκτων Σόλνες* και *Ο εχθρός του λαού*, που μετέφρασαν ο Μάρκος Αυγέρης, και *Ο Ρόμερσχολμ*, που μετέφρασαν ο Ι. Ζερβός (Κασίνης 2013, 68-69).

⁷⁸ (Κασίνης 2013β)

- Αξιώτης, Π.Α.: «Επιστολή περί Κριλώφ» στο: Ι.Α.Κριλώφ, *Μύθοι*, κατά μετάφρασιν Π. Α. Αξιώτου, εκδίδοντος Αγαθοκλέους Γ. Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου της «Κορίννης», 1892: 11-14.
- Αργυρίου, Αλέξανδρος: *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του μεσοπολέμου (1918-1940)*, τόμ. Α', Αθήνα, Καστανιώτης, 2000.
- Βλάχος, Άγγελος: «Πρόλογος» στο: Βιβλιοθήκη Μαρασλή. Σακεσπείρου, *Αριστουργήματα. Ρωμαίος και Ιουλία, Άμλετ, Οθέλλος, Βασιλεύς Λήρ, Μάκβεθ*, κατ' έμμετρον μετάφρασιν Αγγέλου Βλάχου, τεύχος πρώτον: *Ρωμαίος και Ιουλία*, Εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1904: 5-24.
- Βογαζλής, Δ.Κ.: «Πρόλογος» στο: *Εκλεκτά Χριστουγενιάτικα και Πρωτοχρονιάτικα Διηγήματα*, μετάφρασις Δ.Κ. Βογαζλή. Ρωσική φιλολογία: Λ. Τολστόη, Θ. Δοστογιέφσκη, Λ. Ανδρέγιεφ. Γαλλική φιλολογία: Αλφ. Δωδέ, Φραγκ. Κοππέ, Γ. Μωπασσάν. Γερμανική φιλολογία: Ερν. Βίχερτ, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη, 1918: 5-6.
- [Δασκαλάκης, Βάσος]: «Κνουτ Χάμσουν» στο: Κνουτ Χάμσουν, *Μυστήρια*, μυθιστόρημα, [τόμος Α'] μετάφραση από τα νορβηγικά Β. Δασκαλάκη, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Χ. Γανιάρη και Σίας, 1921: 5.
- [Ευαγγελάτος, Διονύσιος]: «Ο Λεονίντ Αντρέγιεφ και οι *Επτά κρεμασμένοι*» στο: Λεονίντ Αντρέγιεφ, *Οι επτά κρεμασμένοι*, μετάφρασις Διονυσίου Ευαγγελάτου, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος «Χαραυγή», 1929: 9-11.
- Ζερβός, Ι.: «Θεόδωρος Ντοστογιέφσκη. Κριτική βιογραφία» στο: Ντοστογιέφσκη, *Οι φτωχοί*, μετάφρασις Σ.Ι.Ζήζηλα, κριτική βιογραφία Ι. Ζερβού, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1930: 5-22.
- Hamsun, Knut: «Κριτική μελέτη για τον Στρίντμπεργκ» στο: Αυγούστου Στρίντμπεργκ (August Strindberg), *Ο γάμος (Giftas). Δώδεκα ιστορίες ανδρογύνων*. Με κριτική μελέτη του Κνουτ Χάμσουν. Μετάφρασις από το σουηδικό Ι.Ε.Χρυσάφη, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1922: 5-41.
- Καμπύσης, Γιάννης: [Πρόλογος] στο: *Διονύσου Διθύραμβοι*. Ποιήματα του Φριδερίκου Νίτσε, μεταφρασμένα από τον Γιάνη Α. Καμπύση, Αθήνα, Το τύπωσαν οι Κ Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρης, 1900: 3-4.
- Καμπύσης, Γιάννης *Άπαντα*. Αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Αθήνα, Εκδόσεις «Πηγης», 1972.
- Καράογλου, Χ.Λ.: «Πρόλογος» στο: *Περιοδικά Λόγου και Τέχνης (1901-1940)*, *Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*. Τόμος πρώτος: *Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996: 9-14.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Ο Οικονόμιος μεταφραστικός αγών. Από την πράξη στην θεωρία» στο: *Οικονόμιος μεταφραστικός αγών (1870-1880)*, Αθήνα, ΣΩΒ, 2003α: 9-123.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Στο γύρισμα του αιώνα. Γιάννης Α. Καμπύσης» στο: *Διασταυρώσεις*. Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αι. τόμος Α', β' έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Χατζηνικολή, 2003β: 231-263.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Οι ελληνικές μεταφράσεις ξένων μυθιστορημάτων. Η περίπτωση του γαλλικού μυθιστορήματος (ΙΘ' αι.)» στο: *Διασταυρώσεις*. Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αι., τόμ. Α', β' έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Χατζηνικολή, 2003γ: 43-70.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Η βιβλιογραφία της μεταφρασμένης στα ελληνικά ξένης λογοτεχνίας του ΙΘ' και του Κ' αι.» στο: *Διασταυρώσεις*. Μελέτες για τον ΙΘ' και Κ' αι., τόμ. Α', β' έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Χατζηνικολή, 2003δ: 11-42.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Προλεγόμενα» στο: *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας*, τόμος Α' (1801-1900), Αθήνα, ΣΩΒ, 2006: ζ'-μ'.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Ασκήσεις πείνας. Knut Hamsun – Λουκής Ακρίτας»: υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με τίτλο: *Δια ενθύμισιν καιρού και τόπου. Λογοτεχνικές αποτυπώσεις του κόσμου της Κύπρου*, Λευκωσία 6-9 Οκτωβρίου 1912.

- Κασίνης, Κ.Γ.: «Προλεγόμενα» στο: *Βιβλιογραφία των νεοελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας*, τόμος Β' (1901-1950), Αθήνα, ΣΩΒ, 2013α: ζ'-να'.
- Κασίνης, Κ.Γ.: «Ο ελληνικός Χάμσουν. Προσέγγιση ενός διαπολιτισμικού φαινομένου»: υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του συνεδρίου: *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική*, «Αφιερωμένου στη μνήμη του Βαγγέλη Αθανασόπουλου»: Τομέας Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστήμιο Αθηνών, 17-19 Ιανουαρίου 1913β.
- Κολακλίδης, Πέτρος: «Πρόλογος» στο: Αλεξ. Μπλοκ, *Οι δώδεκα*, Πρόλογος και απόδοση απ' τα ρωσικά Πέτρου Κολακλίδη, Αθήνα, Τυπογραφικά Καταστήματα Κ. Λ. Κυριακούλη, 1945: 7-14.
- Κουκούλας, Λέων: «Γουστάβος Φλωμπέρ», στο: Βιβλιοθήκη Εκλεκτά Έργα, αριθ. 6. Γουστάβου Φλωμπέρ, *Μια Απλοϊκή Καρδιά. Ηρωδιάς. Διηγήματα*, μετάφραση Γεωργίου Πράτσικα, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1919α: 5-7.
- Κουκούλας, Λέων: «Κνουτ Χάμσουν» στο: Κνουτ Χάμσουν, *Η βασίλισσα του Σαβά κι' άλλα διηγήματα*, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1919β, ε' - ζ'.
- Κουκούλας, Λέων: «Σαν πρόλογος» στο: Γουστάβου Γκέϊγκερσταμ, *Το αγόρι της κυρά -Λένης*, διηγήματα, μετάφραση Λ. Κουκούλα, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1919γ: 3-5.
- Κουκούλας, Λέων: «Πρόλογος» στο: Βιβλιοθήκη «Εκλεκτά Έργα», αριθ. 49. Ερρίκου Ίψεν, *Η Αγριόπαπια*, δράμα σε πέντε μέρη, μεταφραστής Λέων Κουκούλας, Αθήναι, Βιβλιοπωλείον Γεωργ. Ι. Βασιλείου, 1921: 5-10.
- Κουμανούδης, Στέφανος Α.: *Συναγωγή νέων λέξεων υπό λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τόμ. Α'-Β', Εν Αθήναις 1900 = β' έκδοση φωτομηχανική με Προλεγόμενα Κ.Θ.Δημαρά, Αθήνα, Ερμής, 1980.
- Λάσκαρης, Ν.Ι.: [Πρόλογος] στο: Θεατρική Βιβλιοθήκη, Εκδιδόμενη επιμελεία Νικολάου Ι. Λάσκαρη. Turghenieff, *Το ξένο ψωμί*, δράμα εις πράξεις δύο, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1905:3.
- Λέφας, Παύλος: [Πρόλογος] στο: Βιβλιοθήκη Μαρασλή. *Ρωσικά Διηγήματα*, μεταφρασθέντα εκ του ρωσικού υπό Παύλου Λέφα, Β. Γάρσην, Μ. Γόρκη, Α. Τσέχωφ, Β. Κορολένκο, Λ. Τολστόη. Μετά βιογραφικών και κριτικών παρατηρήσεων, Εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1903: 1-3.
- Λέφας, Παύλος: [Πρόλογος] στο: Βιβλιοθήκη Μαρασλή. *Ρωσικά διηγήματα*, μεταφρασθέντα εκ του ρωσικού υπό Παύλου Λέφα, τεύχος Β'. Ν. Γόγκολ, Μ. Λέρμοντωφ, Ι. Τουργένεφ, Ν. Λέσκωφ. Μετά βιογραφικών και κριτικών παρατηρήσεων, Εν Αθήναις, Τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου, 1905: 5-12.
- Λέφας, Παύλος, «Πρόλογος» στο: Λεωνίδου Ανδρέεφ, *Ο βίος του Παπα Βασίλη Θηβεΐσκη*, μετάφρασις εκ του ρωσικού Παύλου Σπ. Λέφα, Αθήναι, Εκδότης Αριστείδης Γαλανός και Υιός, 1924: 3-5.
- Λυκιαρδόπουλος, Ν., «Δυο λόγια για τον Αρτσιμπάσεφ» στο: Μ.Π.Αρτσιμπάσεφ, *Κάτω απ' τον ήλιο*, μετάφραση απ' το ρωσικό Ν. Λυκιαρδόπουλου, Αλεξάνδρεια, Εκδοτική Εταιρεία «Γράμματα», 1926: 5-6.
- Μπέλιϊ, Αντρέα: Ρωσικός Συμβολισμός. *Αντρέα Μπέλιϊ, Χριστός Ανέστη*, έπος, μετάφραση από το ρωσικό πρωτότυπο Α.Α. - Ε.Ι.Χ., Αθήνα 1933.
- Νίκβας, Ντόλης, «Εισαγωγικό σημείωμα» στο: Μεταπολεμική Βιβλιοθήκη, Εκδιδόμενη υπό την διεύθυνσιν του κ. Ν. Νίκβα. Vsévolod Ivanov, *Το θωρακισμένο τραίνο Νο 1469*, ρομάντζο, μετάφραση από τα ρωσικά του κ. Χ. Πηνιάτογλου, Αθήναι, Εκδοτική Εταιρεία «Ένωσις», 1933: 5-8.
- Παγανέλης, Σπυρίδων: «Προεισαγωγή» στο: Λέρμοντωφ, *Δαίμων*, Ανατολική διήγησις, εκ του Ρωσικού υπό Π.Α.Αξιότου, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, 1895.
- Παλαμάς, Κωστής: «Φιλολογικά ζητήματα. Εξ αφορμής μιας λέξεως» [βορειομανία]: εφ. *Εφημερίς*, 14 Δεκ. 1895 στα *Άπαντα*, Β': 374-378.

- Παλαμάς, Κωστής: «Αντιρωμαντικό στάσιμο του ποιητικού χορού» (1934): *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1935: 37-52 στ *Άπαντα*, Η': 503-518.
- Παπανδρέου, Νικηφόρος, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση 1890-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Παρορίτης, Κώστας: [Πρόλογος] στο: Βλαδίμηρου Κορολέγκο, *Ο τυφλός μουσικός, μετάφραση Γιάννη Κότσικα, Πρόλογος Κώστα Παρορίτη*, Αθήνα, Αθηναϊκόν Βιβλιοπωλείον Χ. Γανιάρη & Σία, 1922: 7-12.
- Persky, S.: «Λεωνίδας Ανδρέϊεφ» στο: Λεωνίδα Ανδρέγεφ, *Το κοκκινο γέλιο*, μετάφρασις Σπ. Γ. Φραγκοπούλου, Εν Αθήναις, Τύποις «Αγκύρας», 1923: 3-7.
- Πικρός, Πέτρος: «Φέοντορ Μιχαήλοβιτς Ντοστογιέβσκυ. Ο άνθρωπος και το έργο 'Το νεκρόσπιτο'» στο: Λογοτεχνία, αρ. 3. Φέοντορ Μ. Ντοστογιέβσκυ, *Αναμνήσεις από το σπίτι των πεθαμένων*, μετάφραση απ' το ρωσικό υπό της δεσποινίδος Α. Κ., με κριτικό πρόλογο Πέτρου Πικρού, τόμος Α', Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος «Αθηνά», 1921: 3-16.
- Πρασάς, Κ.: «Η τέχνη του Φλωμπέρ», στο: Μικρά Βιβλιοθήκη, 14. Γουσταύου Φλωμπέρ, *Σαλώμη*, μετάφρασις Κ. Πρασά, Αθήναι, Έκδοσις Ζηκάκη, 1921: δ' - ιβ'.
- Σαραντίδη, Αθηνά Ι.: Λεωνίδα Αντρέγιεφ (Προλεγόμενα της α' έκδοσεως)» στο: Βιβλιοθήκη «Εκλεκτά Έργα», αριθ. 12. Λεωνίδα Αντρέγιεφ, *Το σκοτάδι και άλλα διηγήματα*, μετάφρασις Αθηνάς Ι. Σαραντίδη, τρίτη έκδοσις, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1928: 3-4.
- Σβορώνος, Νίκος Γ. : *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μετάφραση Αικ. Ασδραχά, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.
- Σερ. Γ.: «Μάξιμ Γκόρκυ. Κριτική βιογραφία» στο: Μάξιμ Γκόρκυ, *Στα ξένα χέρια*, μετάφρασις Σ. Ι. Ζήζηλα, κριτική βιογραφία Γ. Σερ., τόμος Α', Έν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1930: 5-18.
- Τσουκαλάς, Γ.: «Μ. Λέρμοντωφ» στο: Πράσινη Βιβλιοθήκη του «Ανεξαρτήτου», αρ. 1. Μ. Λέρμοντωφ, *Πληγωμένη καρδιά*, μετάφραση Γ. Τσουκαλά, Αθήναι, Έκδοσις εφημερίδος «Ανεξάρτητος», 1934: 3-4.
- Φιλύρας, Απόλλων: «Πρόλογος» στο: Θεοδώρου Δοστογιέφσκη, *Οι άϋπνες νύχτες*, μετάφρασις με πρόλογον υπό Απόλλωνος Φιλύρα, Λευκωσία 1917: 3-9.
- Φραγκούδης, Γεώργιος Σ.: «Πρόλογος του μεταφραστού» στο: Μαρίας Κορέλλι, *Ο Βαραββάς. Εν όνειρον εκ της τραγωδίας του κόσμου*, κατά μετάφρασιν εκ του πρωτοτύπου αγγλικού υπό Γεωργίου Σ. Φραγκούδη, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Μιχαήλ Ι. Σαλιβέρου, 1900: γ' - ζ'.
- Χ. , Π.: «Πρόλογος» στο: Νικολάου Μακιαβέλη, *Ο Ηγεμών* (Κατά μετάφρασιν Π.Χ.). Νεοκλέους Καζάζη, Σκέψεις περί του Ηγεμόνος, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Π.Α.Πετράκου, 1909: ε' - η'.
- Χαριτάκης, Στέλιος Μ.: «Ο μεταφραστής στον αναγνώστη» στο: Φεοντόρ Ντοστογιέφσκη, *Το έγκλημα και η τιμωρία*, μεταφραστής Στέλιος Μ. Χαριτάκης, τόμος Α', Χανιά, Εκδότης Γοργιάς Μ. Φορτσάκης, 1912: 1-4.
- Χεκίμογλου, Γ.: [Πρόλογος] στο: Βιβλιοθήκη «Εκλεκτά Έργα», αριθ. 124. Γοντζαρόφ, *Μάρκος ο μηδενιστής*, μετάφρασις από το ρωσικό Γ. Χεκίμογλου, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, 1924: 3.
- Χουρμούζης, Μ.: *Παρωδική Μικρογραφία Μυθιστορημάτων*, φιλολογική επιμέλεια Κ.Γ.Κασίνης, Αθήνα, Το Ροδακίό, 1999.
- Χρυσάφης, Ι. Ε.: «Γουστάβος Γκείγερσταμ (1858-1909)» στο: Γουστάβος Γκείγερσταμ (Gustav av Geijerstam), *Παλιά Γράμματα (Gamla Brev)*, μετάφρασις από το σουηδικό Ι.Ε.Χρυσάφη, Αθήναι, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1921: 5-8.
- Χρυσάφης, Ι. Ε.: «Αύγουστος Στρίντμπεργκ (1849-1912)» στο: Αυγούστου Στρίντμπεργκ – August Strindberg, *Ο χορός του θανάτου*, δράμα, μετάφρασις από το σουηδικό Ι.Ε.Χρυσάφη, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1930α, 5-33.

Χρυσάφης, Ι.Ε.: «Γκούστάβ Γκέϊγκερσταμ (1858-1909)» στο: Γκέϊγκερσταμ. Gustav an Geijerstam, *Η δύναμις της γυναικός*, μυθιστόρημα, μετάφρασις από το σουηδικό Ι.Ε.Χρυσάφη, Εν Αθήναις, Εκδοτικός Οίκος «Ελευθερουδάκης», 1930β, σ. 5-10.

Άρτεμις (Αττικής), Ανήμερα της πολιούχου Αγίας Μαρίνας 2014.